

नेपालमा सौर्यसम्प्रदाय तथा नवग्रहमूर्ति

- तारानन्द मिश्र

सूर्य तथा नवग्रहमूर्तिपूजाको शुरुआत

ऋग्वेदमा अग्नि, वरुण, रुद्रको संग-संगी सोम तथा मित्र अथवा सूर्यलाई पनि प्रमुख देवताको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । उक्त समयमा सूर्यको आराधना-सूर्य, सविता, मित्र, पूषा, विष्णु तथा अग्निको रूपमा भएको बेहोरा थाहा हुन्छ (१) । तर सूर्यमूर्तिको पूजा तथा जनतामा बढ्ता प्रचार भारतमा इरानबाट लगभग ईसाको प्रथम शताब्दीतिर मात्र भएको थियो । बंगालबाट प्राप्त लगभग बाह्रौं शताब्दी ई. को सूर्यमूर्तिको पादपीठमा (२) सूर्यलाई समस्त रोगका नाश गर्ने तथा विश्वमा प्रकाश फैलाउने भनिएको छ । १००० ई. सन् को एउटा अर्को सूर्यमूर्तिपादपीठलेखमा (३) उनलाई श्री तकमी दिनकारिन भट्टारक भनिएको छ । अथर्ववेद (४) को एउटा स्तुतिमा तकमन शब्दको प्रयोग रोगको अर्थमा भएको छ । यसले पनि सूर्यले रोगलाई नाश गर्छन् भन्ने बोध हुन आउछ । भारतमा सूर्यमूर्ति सर्व-भन्दा पहिले कुषाण राजा कनिष्कका मुद्रामा अंकित हुन आएको छ जसमा सूर्यलाई मीरो भन्ने नाउँले उल्लेख गरिएको छ । माथि भनिसकिएको छ-सूर्यमूर्तिपूजाको श्रेय भारत तथा प्राचीन आर्यहरूका बीच प्रसिद्ध गराउने ईरा-

नका तथा शकद्वीपका ब्राह्मणहरूलाई छ, उक्त कुराको उल्लेख भविष्य पुराण (५) तथा अनेक भारतीय अभिलेख-हरूमा (६) पनि भएको छ । प्रसिद्ध ज्योतिषी वराहमिहिर (७) तथा प्राचीन इतिहासकार अलवरुनीको किनारमा (८) पनि सूर्यमूर्ति स्थापनाविषयका सबै धार्मिक प्रक्रियाहरू मग ब्राह्मणद्वारा नै गरिन्थ्यो ।

ईरानबाट आएका मग तथा शाकलद्वीपी ब्राह्मणहरू ज्योतिष विद्यामा तथा औषधोपचारमा निकै शिपालु थिए । शायद इनको प्रभावले पनि प्राचीन भारतमा ज्योतिषविद्याको प्रसारमा मदत पुगेको होला । ज्योतिषविद्या अध्ययन-क्रममा आर्यहरू जसले हिन्दू धर्म अपनाइसकेका थिए नव-ग्रहहरूको खोजी तथा अध्ययन गर्न थाले । यसै क्रममा ग्रहहरूको निकै महत्त्व बढ्यो तथा तिनका अलग अलग रूपमा मूर्तिहरू पनि बन्न थाले । प्रथम शताब्दी ई. तिर अश्वघोष तथा पछि आर्यभट्टका साथै वराहमिहिर जस्ता ठूलूला ज्योतिषीहरू आए । आर्यभट्टले पाँचौं शताब्दी ई. तिर ग्रहहरूका आपसका सम्बन्धबारे जान हासिल गर्नुका साथै ग्रहणको कारणको खोजी गरिसकेका थिए (९) विस्तार-विस्तार सौरमण्डलका प्रमुख सबै ग्रहहरू-सूर्य

१. राधाकुमुद मुकर्जी-हिन्दू सभ्यता (हिन्दी अनु०);

पृ- १०४;

(A) Dr. R.G. Bhandarkar—Vaishnavism And Shaivism; PP. 153—155;

डा० मण्डारकरको पनि यस्तै विचार छ ।

2. J.A.S.B. (N.S.) vol— 26, P— 47

सूर्य: समस्त रोगनां हर्ता विश्वप्रकाशकः

3 E.I. vol. XXVII; P—25

श्री तकमी दिनकारिन भट्टारक

4. Atharva veda—BK—1, 4—6, 9; Also B. upadhaya. The socio—Religious condition of North India; P—267;

5. Bhavishya Purana; chap.—134;

मकरो भगवान् देवो भास्कर पारिकीर्तित, मकर-ध्यान योणाश्च मगा ह्येते प्रकीर्तित ।

6. E.I. vol—II, P.333 B. Upadhaya—Ibid; P—257;

शाकधिपस्स दुग्धाभुनिधिदलयितो यत्र विप्रो मगाहया

७. बृहत्संहिता; अध्याय-६०;

8. Sächau vol I, P—121;

9. B. Upadhaya— Ibid, P—268;

छादयति सूर्य शशिनं महती च सूचयामा ।

चन्द्र, मंगल, बुध ग्रहमण्डलमा पछि दुइटै काल्पनिक ग्रह-
हृह, राहु र केतु पनि थपिए । पछि थपिएका यी दुवै ग्रह-
हृह विघ्नकारी ग्रहहरू हुन् । आर्यभट्टले पाँचौं शताब्दी
ई. तिरै ग्रहणको मूल कारणको पत्तो लगाइसके तापनि
जनताले ग्रहणका लागि राहु तथा केतुलाई नै जिम्मेवार
ठहराएका थिए । जनविश्वासहरू भारतीय (१०) तथा
नेपाली (११) अनेक अभिलेखमा पनि कुँदिएका छन् । ग्रह-
मण्डलमा राहुको प्रवेश लगभग प्रथम शताब्दी ई. तिरै
भएको थियो (१२) तर केतुको उल्लेख पछि चौथो पाँचौं
शताब्दी ई. तिर मात्र भएको पाइन्छ । गुप्तकालका प्रसिद्ध
ज्योतिषी वराहमिहिरले आफ्नो यज्ञ अश्वमेधीययात्रा (१३)
नाउँको पुस्तकमा सूर्यदेखि राहुसम्मको मात्र उल्लेख गरेका
छन्, त केतुको उल्लेख यहाँ पाइँदैन ।

नेपाली अभिलेखमा सौर्यसंप्रदाय तथा नव- ग्रहको वर्णन

सूर्यको उल्लेख भएको प्रथम नेपाली अभिलेख मानदेव-

10. E.I. vol IV, P—158, vol XXI, P—219, I:A.
vol XVIII, P—

राहु ग्रस्ते दिवाकरे

११. अभिलेख संग्रह ६, पृ० ११,

राहु प्राप्त पराभवो दिनमणिश्चन्द्रः कलङ्कीयतः

१२. राहुको उत्तपतिको संबन्धमा पुराणमा भनिएको छ-
देव तथा दानवहरूद्वारा समुद्रमन्थनको क्रममा निस्केको
अमृत दानवमध्ये एक जना राहुले पनि अलिकता पान
गरेर अमर भएको थियो ।

१३. यज्ञअश्वमेधीययात्रा, राष्ट्रिय पुस्तकालय, पुलचोक;
यो पुस्तक हस्तलिखित तथा अप्रकाशित हो । उक्त
पुस्तकबारे सानो परिचय प्राचीन नेपाल अङ्क ५ मा
दिइएको छ ।

14. Bhagawanlal Indrajī—Twenty Three Ins-
criptions from Nepal, No—1:

मानदेवो नृपः कान्त्या शारदचन्द्रमा इव जगरप्रह्लादय-
भस्वन्वा ।

सवितेव दीप्तिकर (णः) सम्यग् (तैः)

15. R. Gnoli—Nepalese Inscriptions In Gupta
characters; No—7: Also रमश्चम वर्ष ६ अंक ३
वणिजाम् सार्थवाहेन गुहमित्रेन भक्तितः
संस्थापितोत्र भगवान् इन्द्रो नाम दिवाकरः

को संवत् ३८६ को चांगुस्तमलेख (१४) हो । उक्त अभि-
लेखमा सूर्यलाई सवितु नाउँले उल्लेख गरिएको तथा चन्द्र-
माको समेत वर्णन हुन आएको छ । संवत् ४०२ को लिच्छ-
विकालीन टेबहालमा रहेको अभिलेख (१५) द्वारा इन्द्र
नाउँ भएको सूर्यमूर्तिको स्थापना बारे सूचना दिने उक्त
अभिलेख पनि पहिलो हो । पशुपतिनाथमंदिरक्षेत्रभित्र रहेको
जयदेव द्वितीयको शिलालेखमा (१६) सूर्यलाई ब्रह्माको
पनाति भनेर ब्रह्मा र सूर्यका बीच सम्बन्ध कायम गर्ने
प्रयत्न गरिएको छ । नेपालका अनेक राजाहरूको तुलना
सूर्य तथा चन्द्रसंग गरिएको बेहोरा यहाँका विभिन्न अभि-
लेखहरूद्वारा (१७) जाहेर हुन्छ । यसबाहेक संवत् ५३५
को एक लिच्छवी प्रस्तरलेखमा आदित्यगुप्त (१८) भन्ने
नाउँको उल्लेख भएको छ । नरेन्द्रदेवकालीन एक अर्को
लेखमा (१९) पनि वागमती नदीनेर भानुशत्य अथवा
भानु नाउँ भएको खोलाको उल्लेख भएको छ । उक्त काल-
मा मान्छेको नाउँ आदित्यगुप्त र खोलाको नाउँ भानु
राखनाले पनि त्यस बखत नेपालमा सौरसंप्रदाय खूबै प्रख्यात

E.I. vol—X, P—63:

बाह्रौं शताब्दी ई. सन् को भारतबाट प्राप्त चाहमान
अभिलेखमा पनि सूर्यलाई इन्द्रादित्य भनिएको छ ।

१६. भगवानलाल संख्या १५; संवत्—१५३:

सूर्याब्दह्राप्रपौत्रान्मनुरथ

१७. नौली—संख्या, ५४, ध्रुवदेव र जिष्णुगुप्तको केवल-
पुरलेख ।

गुणैरुपैतौनुपमैरिहात्मवान प्र मपि चन्द्रमा इव ।

(क) नौली संख्या—५८, येशालहिटी (लगन) को
भीमाजु नदेव—जिष्णुगुप्तको अभिलेख ।

शशिशुभ्राङ्कीतिमुच्चैर्दधानः

(ख) अभि. सं. १, अनन्तलिङ्गेश्वरको नरेन्द्रदेवको
अभिलेख ।

शशीव संलक्ष्यतरो नृपाणाम्

(ग) भगवानलाल संख्या— १; चांगुस्तमलेखमा पनि
सूर्य तथा चन्द्रमाको वर्णन पाइन्छ ।

१८. नौली— संख्या ४० । जैतीदेवल तथा ज्याबहालपूर्वको
संवत् ५३५ को अभिलेख ।

आदित्यगुप्तस्य क्षेत्रम्

१९. नौली, संख्या—७४

वागमती नदी भानुशत्य

भैरवको थियो भन्ने कुरा विदित हुन्छ । लिच्छवीकालीन नेपालमा सौरसम्प्रदायको ख्यातिको अर्को प्रमाण देउपाटनमा रहेको संवत् ४८९ को हरिहरमूर्तिको पादपीठलेखले (२०) पनि प्रस्तुत गर्दछ । उक्त लेखमा नारायणलाई सूर्यकै प्रतिरूप मानी शौर भनिएको छ । यसै किसिमको अर्को ठाउँमा पनि विष्णुलाई शौर (२०क) सम्बोधन गरिएको प्रमाण उपलब्ध भएको छ ।

नेपाली अभिलेखबाट प्राप्त माथिल्लो बेहोराबाट लिच्छविकालमै शौरसम्प्रदाय प्रशिद्ध भएको थियो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ तथा लिच्छविकालको शिवदेवको बनेपामा रहेको अभिलेख (२१) द्वारा भारत जस्तै नेपालमा पनि उक्त सम्प्रदाय तथा सूर्यमूर्तिपूजालाई प्रचार गर्ने मार्गगोत्रीहरू हुन् कि भन्ने शंका प्रस्तुत गर्दछ । सूर्यसंगी लिच्छविकालमा चन्द्रमा अथवा सोमसम्प्रदायको पनि, खास गरी शिवका ललाटमाथि रहने चन्द्रमाका रूपमा, प्रचार भैसकेको

थियो । उक्त तथ्य शिवविषयका अभिलेखहरू (२२) बाट प्रष्ट हुन आउँछ ।

मध्यकालीन नेपालमा सूर्यको अनेक रूपमा वर्णन भएको तथा सौरसम्प्रदायसंग संबन्धित विभिन्न रूपका मूर्तिहरू (२३) यहाँ बन्न थाले । सौरसम्प्रदायको उल्लेख प्रतापमल्लका दुइटा अभिलेखहरूमा (२४) पनि पाइन्छ । उक्त अभिलेखहरूद्वारा नेपालमा प्रचलित-कापालिक, श्रुतिमत, शाक्त, वैष्णव, सौगत (बौद्धधर्म) शैव, गणेश आदि सम्प्रदायका साथै सौरसम्प्रदायको पनि उल्लेख गरिएको छ । सूर्यका अनेक किसिमका मूर्ति मध्ये नवग्रहमूर्ति नेपालमा मध्यकालमा मात्र बन्न थाले । नवग्रहको उल्लेख पनि यस कालका अभिलेखहरूमा पाइएका छन् । भक्तपुत्र राजप्रासादमा अनेक वैष्णव तथा शैवमूर्तिहरूको स्थापनाका साथै ग्रह तथा नक्षत्रहरूका मूर्तिको पनि स्थापना भएको बेहोरा

२०. नोली, संख्या-२०

तस्मै सततम इह नमोस्त्व अर्धसौरीश्वराय ॥

(क) नोली, संख्या-५३, पूर्णिमा-संख्या ८:- भीमार्जुनदेव-जिष्णुगुप्तको संवत्-५७ को थानकोट शिलालेख ।

मायासुप्तौस्थितस्य जलधिजलक्षालितांगस्य शौरेः

२१. नोली, संख्या-३३

मार्गं गोत्र नक्षत्र

२२. नोली, संख्या-३३

दक्षिणेन एलन्ती नदी पश्चिम चन्द्रेश्वर

२३. अभि. सं. २, पृ-१०, थापाहिटी सूर्यमूर्ति पादपीठलेख ।

उक्त लेखमा सूर्यलाई 'मूलादित्य' भनिएको छ ।

क. अभि. सं. ९, पृ. २७, ने.सं. ३८१, फपिङ्ग टुटेघाराको लेख ।

ऊनमः शुन्याय मोहांधकारमग्नजनाणां ज्ञानरश्मिकृत
मूधरन जेन तन्नमभि शिवभास्करम् ।

ख. अभि. सं. ७, दवाछे भगवतीमन्दिरको रणजित मल्लको ने.सं. ८५४ को अभिलेख ।

मार्तण्डान्वयसंभवो

ग. अभि. सं ६, पृ. २१, पाटन मणिमंडपको ने.सं. ८२१ को अभिलेख ।

सुंदरो रविरिव श्रीलोकनाथ प्रभु

घ. पूर्णिमा-३, पृ. १७, नवसाल नन्दिकेश्वर बहालको ने.सं. २७९ को सूर्यमूर्तिपादपीठ लेख ।

रुद्रगनादित्य स्थापित

इन्द्रोनाम दिवाकर, सौरीश्वर, शिवभास्कर, मार्तण्डान्वय शंभु रविरिव लोकनाथ तथा रुद्रगनादित्य आदिद्वारा नेपालमा प्रचलित वैष्णव, शैव, सौर तथा बौद्धधर्महरूका बीच समन्वय स्थापित गर्ने प्रवृत्तिको परिचय दिन्छ ।

२४. रेग्मी-भाग-४, संख्या-५४

काठमाडौं वसन्तपुर स्थित तलेजुको ढोकामाथिको लेख ।

दंवेकापालिकादौ श्रुतिमतनिचये वैष्णवे सौगते व
शैवे सौरे गणेशप्रभृतिनिचये भक्तिमागो

क. रेग्मी; भाग-४; संख्या-५७, ने.सं. ७७७ स्वयंभूमचैत्यको अमिताभमन्दिरनजीकको अभिलेख ।

शैवे सौगत शाक्त वैष्णव सौर दर्शन कारणं सर्वकारण कारणात्त कारणात्मक रूपिणं । वृद्ध शैव (श) व यौवनान्त वालकादिक संभव, तं, नमामि परात्परं परशंभुधाममयं विभु ।

त्यहीको एक अभिलेख (२५) द्वारा थाहा पाइएको छ । पनौतीबाट प्राप्त एउटा अर्को अभिलेखमा (२६) माथिकै विवरण देीहरिएको छ । हाल नेपाल म्युजियममा रहेको एउटा अभिलेखमा एउटा देउताको मंदिरको चुचुरोमाथि सूर्य, सप्तर्षि, तथा ध्रुवताराहरूद्वारा माला लगाउने रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (२७) । यसले त्यस अवस्थाको नेपालमा नक्षत्रवाहेक अरु ताराहरूको पनि ज्ञान नेपालीलाई भएको थियो भन्ने बोध हुन्छ । मध्यकालका हुइओटा अभिलेखहरूमा ग्रहणको वर्णनलाई चित्रण गरिएको पाइन्छ (२८) । एउटा अर्को अभिलेखमा चन्द्रग्रहण लागेको वेलामा एक जना नेपालीले कृष्णमंदिर बनाउने संकल्प गरेको उल्लेख पाइन्छ । (२९) । इन्द्रेश्वरी (पनौती) को ताम्रपत्रलेखमा (३०) सूर्यग्रहणको वेला सुवर्णतुला-

२५. अभि. सं. ७, पृ. २८, ने. सं. ८०५, डि.र. रेग्मी संख्या-९० (d)।

श्री भक्तपतनाभिधान नगरैकादशस्वर्ण कलशच्छत्र द्वार-
तोरण गवाक्षपटल स्वर्णमूर्ति राशिनक्षत्रादि नानाप्र-
कार विचित्रित स्वर्गादृष्यधिकमनोहर प्रासाद निवा-
सिनी सकलदेवता सेवित

२६. रेग्मी, संख्या-१२१, ने. सं. ८३६,

भक्तपट्टने... हेमकलश छत्र तोरण गवाक्षपटल
स्वर्ण मूर्ति राशिनक्षेत्र नाना प्रकार विचित्रित स्वर्ण
दृष्य मनोहर प्रासाद निवासिनी श्री ३ स्वष्टदेवता
तल उल्लेख भएको ने. सं. ६८९, को अभिलेखद्वारा
यो थाहा हुन्छ- चन्द्रमालाई नक्षत्रनाथ भनिन्थ्यो ।

२७. रेग्मी संख्या-१९, ने. सं. ६८९, नेपाल म्युजियममा
रहेको ।

कारिमठो सुवर्णशिखरो हेमादिवद्राजते,
यत्रोच्चकलशेषु नाकतटिनी मालायते सर्वदा ॥
मातृण्डो भ्रमते यदेक नक्षत्रनाथेन च
सप्तर्षि ध्रुव मण्डलानि विलसन्मैरुः सदा स्पृहते ।

२८. रेग्मी, संख्या-६५; अभि.सं. ६, पृ. ११; ने.सं. ७८६:

राहुप्राप्तपरोमवो दिनमणिश्चन्द्रः कलङ्कीयतः

(क) रेग्मी संख्या ६१ (d)

शान्तिः खञ्जभूता ग्रहनाथ राहुविहीन शुकेतुर्भगण्याग्र-
हारो ॥

२९. अभि. सं. भाग-२०, ने.सं. ८०३, फर्पिङ शिखरनारा-
यणनजीक रहेको सगीरथ सेवीको अभि.

दानको उल्लेख गरिएको छ । यस्तो किसिमसँग पाटनको
एउटा अभिलेखमा राजा सिद्धिनरसिंह मल्ललाई निकल-
कित चन्द्रमासंग तुलना गरिएको बेहीरा पाइन्छ (३१) ।
उक्त किसिमसँग ग्रहण लागेको बखतमा किसिम-किसिमका
दान गर्ने परम्परा भारतीय अभिलेखद्वारा पनि थाहा
पाइन्छ (३२) । पाटनबाट प्राप्त एउटा अभिलेख (३३) मा
शनिग्रहलाई परमेश्वर भनिएको छ तथा उक्त लेखमा गरि-
एको व्यवस्थानुरूप नगर्ने गुठियारलाई दण्ड लागोस् भनी
श्राप दिइएको छ ।

संवग्रहमूर्तिको अध्ययन

याज्ञवल्क्यसूत्रअनुसार (३३क) ग्रहयज्ञ गर्नले शान्ति,
समृद्धि, पर्याप्त वर्षा, दौर्भाग्य र शत्रुको विनाश हुन्छ । लग-
भग प्रथम शताब्दी ई. का लेखक अश्वघोषले आफ्नो प्रसिद्ध

संकल्पितानि हरिभक्तपरायणेन,

चन्द्रोपरागसमये खलु धर्मबुद्धया ॥

३० पूर्णिमा-१४, पृ.-१३१, इन्द्रेश्वरको ने.सं. ५२१-को
ताम्रपत्र लेख ।

दक्षन्तत्र स्वदेहतुल्यकनकं प्राप्ते रवे राहुना ।

३१. भगवानलाल संख्या-१६, राधाकृष्ण देवल, पाटन ।
रजनीनाथको निकलङ्कः

३२. लघुशातातपस्मृति; १५१:

लघुशातातपस्मृतिका स्मृतिकारले चन्द्र तथा सूर्यग्रहण
को समयलाई दानका लागि अतिउपयुक्त हो भनी
लेखेका छन् ।

चन्द्रसूर्यपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम् ।

E.I. vol. 22; P. 166; एउटा चेदी अभिलेखमा

पनि सर्वप्रासको अवसरमा दानको उल्लेख पाइन्छ ।

श्रीमद्रत्न नरेश्वरस्य सदसि ज्योतिर्विदामप्रतः

सर्वप्रास मनुष्येभ्योः प्रवदता तीर्णा प्रतिज्ञा नदी ।

३३. हेमराज शाक्य-तुलसीराम बंड्य-मध्यकालीन नेपाल,
अभि. संख्या-४९, ने.सं. ८१०:

श्वतेस्न लोभमयास्य वर्षप्रति निस्त्रपेमाल, लोभयाकेले
श्वते श्री ३ परमेश्वर सतिग्रह, लोभमयाकाले उत्तोर
जुलो ॥

क J.N. Banerjee—Hihdu Iconography, P.
445

पुस्तक बुद्धचरितमा (३४) कपिलवस्तुका राजा शुद्धोदनले बालक सिद्धार्थको विघ्न नाश गर्नका निमित्त बृहस्पतिलाई मुख्य देउता मानी ग्रहमण्डलको पूजा गरेका थिए भन्ने वर्णन गरेका छन् । नवग्रहको उल्लेख यावक्यसूत्र, भविष्य-पुराण, विष्णुधर्मोत्तरपुराण, अग्निपुराण, अंशुमद्भेदागम, प्रतिष्ठाक्षणासारसमुच्चय, शिल्परत्न आदि ग्रंथहरूका साथै अश्वघोष, आर्यभट्ट तथा वाराहमिहिर जस्ता ज्योतिषीहरूले पनि यिनका बारे उल्लेख गरेका छन् । उपरोक्त ग्रंथहरूमा नवग्रहको रूप, रंग, मुद्रा, आयुष, चिनो र वाहन अदिमा मतको विभिन्नता छ । माथिका उक्त विषयमा मतभिन्नता भए पनि, मुख्यरूपमा उनलाई उभिएको अथवा बसेको मुद्रामा दुइ अथवा चार हात भएको भन्ने उल्लेख पाइन्छ । प्राचीन नेपाल तथा भारतमा मूर्तिको निर्माण यिनै पुराण तथा आगमका आधारमा गरिएको हुनाले माथि उल्लेख भएका विभिन्नता मूर्तिहरूमा पनि पाइन्छन् । तर राहु मूर्तिलाई (३५) लगभग सबै ठाउँमा कुंडभिन्न उभिएको तथा नाभिभन्दा माथिसम्म मात्र देखाउने चलन छ (३६) कुनै-कुनै ठाउँमा केतुमूर्तिको जीउको तल्लो भाग सर्पाकार बनाइएको हुन्छ । जहाँसम्म तिनका वाहन र आसनको सवाल छ, ती निम्नबमोजिमका छन् । सूर्यको वाहन सप्तअश्व तथा एउटा पाँगा भएको रथ, चन्द्रमाको वाहन दशघोडा भएको रथ, मंगलको एउटा बाख्रो अथवा मयूर, बुधको कुक्कुर अथवा सर्प, बृहस्पतिको हाँस, शुक्रको भ्यागुतो, शनिको गधा, राहुको अग्निकुण्ड र केतुको जीउको तल्लोभाग सर्पाकार हुन्छ ।

नवग्रहमूर्तिको प्रचार सौरसम्प्रदायको ख्याति तथा ज्योतिषविद्यामा बढ्ता अभिरुचि पैदा भएकोले होला । सूर्य ग्रहमण्डलमा सर्वभन्दा प्रमुख सदस्य भएकोले एउटा नेपाली अभिलेखमा (३७) उनलाई ग्रहनाथ भनिएको छ । सूर्य नै अन्य सबै ग्रहहरूको केन्द्र हो र सूर्यविना शायद

कसैको पनि अस्तित्व रहनेछैन । त्यसैले होला नवग्रहमण्डलको मूर्ति बनाउँदा सूर्यलाई पहिलो स्थान प्रदान गरिन्छ, त्यसपछि क्रमसँग चन्द्रमा र अरु ग्रहहरूका मूर्ति बनाइएका हुन्छन् । ग्रहहरूका मूर्ति बनाउँदा केतुको लगभग दसौं शताब्दी ई. सन् पछि मात्र थपिएको हो । बौद्धधर्मको प्रभावबाट केही समय वर्षसम्म काँतिहीन भएको हिन्दूधर्मलाई पुनर्जीवन दिने श्रेय जुन भारतीय प्रशासक शुङ्गवंशलाई छ त्यसभन्दा धेरै पछि गुप्तकालमा मात्र अनेक हिन्दू देव तथा देवी मूर्तिहरूका साथै नवग्रह मूर्ति बनाउने पहिलो प्रयास गरिएको थियो । भारतमा सर्वभन्दा पुरानो नवग्रह-मूर्ति सारनाथबाट पाइएको छ । त्यस मूर्तिलाई हाल भारतीय संग्रहालय, कलकत्तामा राखिएको छ । बलौटे हुंगाबाट बनाइएको उक्त मूर्ति पूर्वगुप्तकालीन हो । यसमा बृहस्पति, शुक्र, शनि र राहुका मूर्ति मात्र छन् । उक्त ग्रह मूर्तिभन्दा अगाडिका सूर्य, चन्द्र, मंगल तथा बुधका मूर्तिहरू भाँचिएर हराइसकेका छन् । सारनाथका उक्त मूर्ति तथा भुवनेश्वरका शिव तथा अन्य मंदिरहरूमा रहेका ग्रहमूर्तिहरूको अध्ययनबाट यस निर्णयमा पुग्न सकिन्छ- त्यस कालसम्म अष्ट-ग्रह मात्र थिए र केतुमूर्तिको निर्माण भएको थिएन । सारनाथका ग्रहमूर्तिहरू सौम्य मुद्रामा उभिरहेका छन् र तिनका दुइ हात मात्र छन् । राहुको मूर्तिलाई नाभिभन्दा माथि मात्र देखाइएको छ, तथा उसका ठुलठुला आँखा बाहिर निस्कनै आँटिका जस्ता डरलाग्दा छन् र घुमाउरो कपाललाई फित्ताले बाँधी टाउकामाथि सिगाँरिएको छ । बृहस्पति शुक्र र शनिका टाउकापछाडि प्रभामंडल, दाहिना हातमा पुष्प र बायाँ हातमा कमण्डलु छन् । शनिको बायाँ हात भाँचिएको छ र राहुका दुवै हात तर्पण मुद्रामा छन् ।

बंगाल र भुवनेश्वरका पूर्वकालका नवग्रहमूर्तिहरूमध्ये बृहस्पति र शुक्रका जुंगा छैनन् तर पछिल्ला कालका मूर्तिहरूमा जुंगासमेत थपिएका छन् । पूर्वभारतका, खास गरी

३४. विश्वनाथ शर्मा भट्टराई-बुद्धचरित (नेपाली अनुवाद)

पृ.-३६:

मं. भासुरं चाङ्गिरसादिवेवं यथावदानर्चं तदायुषे सः ।

जुहाव हव्यान्यकुशे कृशाना ददौ द्विजेभ्यः कृशर्न च गाश्च ।

३५. नेपालमा राहुमूर्ति मानदेव प्रथमको ई. सन्. ४६७ को लाजिम्पाट तथा तिलगंगाको विष्णुविक्रान्त मूर्तिका साथमा तथा चाँगुनारायणको आठौं शताब्दी ई.सन्को

र फपिङ्गको चौधौं-पन्ध्रौं शताब्दी ईशवीका विष्णुविक्रान्तमूर्तिका साथमा राहुमूर्ति कुँदिएका छन् ।

३६. नेपालका लाजिम्पाट, तिलगंगा, चाँगुनारायण, फपिङ्ग तथा भारतका वादामीबाट प्राप्त विष्णुविक्रान्त मूर्तिका साथमा राहुको चित्रण गर्दा आकाशभिन्न उसको जीउको तल्लोभाग ढाकिएको देखाइएको छ ।

३७. रंगी-भाग ४, संख्या-६१ (b)

ग्रहनाथ राहुविहीन

बंगालबाट प्राप्त (पाल-सेन कालका) नवग्रहमूर्तिअगाडि गणेशको मूर्ति पनि थपिएको पाइन्छ (३८) । यस्ता गणेश-मूर्तिसमेत भएका नवग्रहमूर्ति कनकवीथि र पश्चिम दिना जपुर (बंगाल) बाट प्राप्त भएका छन् । (३९) । दक्षिण भारतको टैजोर जिल्लामा सूर्यनारकोयल नाउको गाउँ छ । त्यहाँ एउटा नवग्रहमंदिर छ जसमा सूर्यलाई प्रमुख देउता तथा अन्य ग्रहलाई उनका पछि कुंदिएको छ । यो मंदिर लगभग एघारौँ शताब्दी ई. को हो (४०) । प्रसिद्ध भारतीय विद्वान् जे. एन. बनर्जीको पुस्तकमा (४१) नवग्रहको एउटा यस्तो फोटो छ जसमा एउटा रथको पांश्राभिन्न जम्मे ग्रहहरू चारैतिर देखाइएका छन् र सूर्यलाई रथको मांफमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नवग्रहमूर्ति एउटा अलग मंदिरभित्र स्थापित गरिएको पाइन्छ अथवा सूर्यमंदिरको गर्भगृहभित्र स्थापित गरिन्छ । कहिलेकहीं बर्गाकार ढुंगामाथि कुंदिएका अथवा ढोका-बाहिरका दलिनमाथि पनि मंगलसूचक चिह्नका रूपमा कुंदिएका पाइन्छन् । मध्यकालमा शिवमंदिरका भित्तामा बर्गाकार ढुंगामाथि कुंदिएका नवग्रहमूर्ति जडान गरिराख्ने चलन खूब चलेको थियो । नवग्रहमण्डल जैन मूर्तिहरू-शक्तिनाथ र नेमिनाथका वरिपरि अथवा एउटा छेउमा कुंद्ने पनि चलन छ (४२) । शायद यो चलन विघ्ननाश गरी शान्ति ल्याउने उद्देश्यले चलेको होला । मंदिरमा

नवग्रहमूर्ति जडान गर्ने रिवाज मंदिरलाई प्राकृतिक प्रकोप-बाट सुरक्षा प्रदान गर्ने दृष्टिकोणले शुरू गरिएको होला । हामीलाई यो विदितै छ- मध्ययुगमा भक्तिवादको प्रभाव ज्यादैने थियो र मान्छेमा देउताप्रति अगाध भक्ति थियो । त्यसैले पनि होला, राजदरवार तथा घर-घरमा अनेक देव-देवीका मूर्तिहरू स्थापना गरी राख्ने चलन चलेको थियो । भक्तपुर दरवारबाट प्राप्त एउटा अभिलेखमा (४३) उक्त कुराको खूब राम्रो चित्रण गरिएको पाइन्छ । उक्त अभिलेखअनुसार राजा भूपतीन्द्र मल्लले आफ्ना राजप्रासादमा भैरव, हरिहर, लक्ष्मीनारायण, हनुमान्, नाग, गरुड, आदि-को निर्माण तथा प्रतिष्ठा गराई आफ्नो घरलाईने स्वर्ण बनाए । यही भावना भक्तपुरबाट प्राप्त ने. सं. ८०५ को तथा पनौती ब्रह्मायनी देवलवाट प्राप्त ने. सं. ८३६ को अभिलेखहरूद्वारा पनि व्यक्त गरिएको छ (४४) । केही विद्वान्का विचारमा नवग्रहमूर्तिलाई मंदिरमा राख्दा त्यस बखतका राशिचक्रअनुसार मिलाएर राख्ने चलन थियो । यो कुरा यदि सत्य हो भने त्यसबाट मंदिरको निर्माणकाल बारे थाहा पाउन सकिन्छ (४५) ।

नेपालमा नवग्रहमूर्ति चार किसिमका पाइएका छन् । भक्तपुर न्यातपी देवलभन्दा दक्षिण एउटा चोकभित्र सूर्यमूर्ति मांफमा ठूलो आकृतिमा कुंदिएका तथा उनका दुवैतिर लाइनमा चार-चार ओटा अन्य ग्रहमूर्ति कुंदिएका छन् ।

३८. गणेशसमेत भएको नवग्रहमूर्ति भक्तपुर दरवारबाट दक्षिणतर्फ भएर न्यातपी देवल जाने गल्लीमा रहेको एउटा पुरानो नृत्येश्वरको आगमघरको द्वारको दुवैतिर काठमा कुंदिएको छ । दायंतातर्फको पांच ओटा ग्रहमूर्तिसंग मिलाउन खोज्दा बायांतातर्फ चन्द्रमा तथा तीनओटा अन्य ग्रहमूर्तिपछि अन्तमा गणेशमूर्ति कुंदिएको छ । मध्यकालीन नेपाली मूर्तिमा सानो गणेश-मूर्ति थप्ने चलन निकै प्रचलित भैसकेको रहेछ । यस्तो गणेशमूर्ति काठमाडौँ महाङ्काल स्थानको दक्षिण छेउमा रहेको सरस्वतीमूर्तिको पादभागमा पनि विद्यमान छ ।

39. Bulletin of the Directorate of Archaeology, West-Bengal, 1963, Fig. No-20:

40. Gopinath Rao Elements of Hindu Iconography, vol-I, P-II, P-300:

41. J. N. Banerjee-Hindu Iconography, I.P.-443:

42. Basudeva Upadhyaya-The socio-Religious condition of North India; P-267:

४३. अभि. सं. भाग ४, पृ-१०: ने.सं. ८१८, मालतीचोक भक्तपुर दरवारको अभिलेख ।

मालती चतुरमं. (स्त्रं) वा उभयं दर्शनं विदुः । भूयो नवीनं भवनं, भूपतीन्द्रेण निर्मितं ॥ भैरवं शिखयायुक्तं हरिशंकररूपिणं । लक्ष्मीनारायणं राज्ञा प्रणाल्योपरि निर्मितं । ग्रहम् हनुमन्तं च नागं गरुडमूर्द्धतः । द्वारि नारायणं स्थाप्य वैकुण्ठं निर्मितं गृहम् ॥

४४. अभि सं. ७ पृ. २८:

स्वर्ण मूर्तिराशिनक्षत्रादि नानाप्रकार विचित्रित स्वर्गा-दप्यधिकमनोहर

रेवती भाग ४; ने.सं. ८३६ को ब्रह्मायनी मंदिरको अभिलेख ।

स्वर्ण मूर्ति राशिनक्षेत्र नाना प्रकार विचित्रित स्वर्गं दिप्य मनोहर

45. G. N. Rao-ibid:

उक्त मूर्तिको विशाल आकृतिसाई हेर्दा यो प्रष्ट हुन्छ- त्यस मूर्तिको आफ्नो अलग मन्दिर थियो जो कालगतिबे बस्ती लुप्त भयो तथा कसैले त्यसको पुनर्निर्माण गराउने प्रयत्न गरेन। अर्को किसिमको नवग्रहमण्डल जसको पाद पीठमा अश्लेषसमेत छ, पाटन अकवहीलटोलमा एउटा शिवमन्दिरभित्र छ (४६)। उक्त नवग्रहमण्डलको विशेषता यो छ- त्यहाँ प्रमुख स्थान चन्द्रमूर्तिले ओगटेको छ तथा उनका चारैतिर सूर्य र अन्य ग्रहहरू कुँदिएका छन्। तेस्रो किसिमका नवग्रहमूर्ति पद्माकार नेवोटा हुंगाद्वारा बनाइएका अथवा घर तथा आगमघरको मूलढोकाबाहिर माथि चौकोसमा ललाट बिम्बको दुवैतिर कुँदिएका पाइन्छन्। पद्माकार हुंगा नेपालमा जताततै पाइन्छन् तथा पद्माकार काठका नवग्रहपरिवाह भक्तपुर दत्तात्रेयदेवलनजीकका आगमघरका ढोकामाथि चित्रित गरिएका छन्।

अर्को किसिमका नवग्रहमूर्ति भक्तपुर न्यातपी देवलभन्दा पूर्वदक्षिण तथा भैरवमन्दिरभन्दा दक्षिणमा रहेको एउटा हुंगाधाराको प्रांगणभित्र टुटेघारामाथि छन्। उक्त नवग्रहमूर्ति एउटा लामो वर्गाकार हुंगामाथि कुँदिएका छन् (४८) भक्तपुरको हुंगाधाराको प्रांगणमा रहेको उक्त मूर्तिसमूहको यहाँ विस्तृत वर्णन प्रस्तुत गरिँदछ (४९)। त्यहाँ रहेको नवग्रहपरिवारमा क्रमशः सूर्य, चन्द्र, मंगल, बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनि, राहु र केतु एउटै लाइनमा बसेको मुद्रामा छन्। तिनका मुखाकृति शान्त र आत्मचितनाको भाव प्रकट गरिरहेका छन्। त्यस मूर्तिशृंखलाको प्रथम, सूर्यमूर्ति, खुट्टामाथि खुट्टा राखि योगासन मुद्रामा बसेको छन्। उनको दुवै हात छातीसम्म उठेको छ र तिनमा दुइओटा कमलका पूर्ण विकसित पुष्प छन्। उनले करण्ड मुकुट र लामो बूट लगाएका छन्। उनी सौम्य भएर आँखा चिम्ली, समभंग

४६. हेमराज शाक्य तुलसीराम वैद्य-मध्यकालीन नेपाल, अ.सि. सं. १०:

संवत् ५४९ माघपूर्णिमास्याया तिर्थो पुष्यप्रअश्लेषा नक्षत्रे सोमाग्यजोगे बृहस्पतिवासरे पीण्णसोत्रत प्रतिष्ठा दिन

४७. नेपालमा प्रायः घरघरमा सूर्यको प्रतिरूप पद्माकार-हुंगाको पूजा गर्ने चलनले पनि पद्माकारहुंगाद्वारा नवग्रह परिवारको प्रतिरूप पूजा अथवा उक्त रूपमा नवग्रह बनाउने चलनसाई प्रमाणित गर्दछ।

मुद्रामा बसेका छन्। यसपछि चन्द्रमूर्ति छ, उनको पनि दुई हात सूर्य जस्तै छातीसम्म उठेका छन् र तिनमा दुइओटा नीलकमल (नीलोत्पल) (५०) का पूर्ण विकसित र एउटा कोपिला तथा पातसमेत भएका पुष्प छन्। उनका अछु जम्मै वस्तु र मुद्रा सूर्य जस्तै छन्। मंगलमूर्तिको दाहिना हात अभयमुद्रामा र बायाँ हातमा पताकासमेतको शूल छ। उनले किरोटमुकुट लाएका छन् र उनका कपाल हावामा फडराइरहेका छन्। बुधमूर्तिको दाहिना हात अभय मुद्रामा र बायाँ हातमा तारखनुष छन्। बृहस्पतिको दायाँ हातमा अक्षमाला र बायाँ हातमा किताब छन्। शुक्रले दायाँ हातमा अक्षमाला र बायाँ हातमा दुइओटा लामालामा पत्र भएका र विड नभएका कमण्डलु समातेका छन्। शनिको दाहिने हात अभय मुद्रामा र बायाँ हातमा तीनओटा हाँगा भएका दण्ड (लट्टी) छ। राहुलाई कुण्डभित्र उभिएको नाभिभन्दा माथिसम्म मात्र देखाइएको छ। उनको जीउको चारैतिर अग्निज्वाला छ, कानमा गोलो कुण्डल, दुवै हातमा दुइओटा गोलो पदार्थ (सूर्य र चन्द्र ?) मुखमा जुगा र दाढी छन्। उनको कपाल काँगियाले कोरी ठाउकोमाथि लगी एउटा गहना भएको फित्ता (रत्नपट्ट) ले बाँधी राखिएका छन्, उनका जम्मै पिउरी परेका केशपुञ्जलाई ठाउकोमाथि बढो राम्रोसंग सिमेटिएको छ। राहुको मुख डरलाग्दो किसिमको छ किनकि उनले ठूठला आँखाले हेरिरहेका छन्। केतुको दाहिना हातमा खड्ग छ जसलाई उनले उचालेर हाँप्ने मुद्रामा ठाउकापछाडि लगेका छन् र बायाँ हातले उत्तरीय (ओढनी) समातेका छन्।

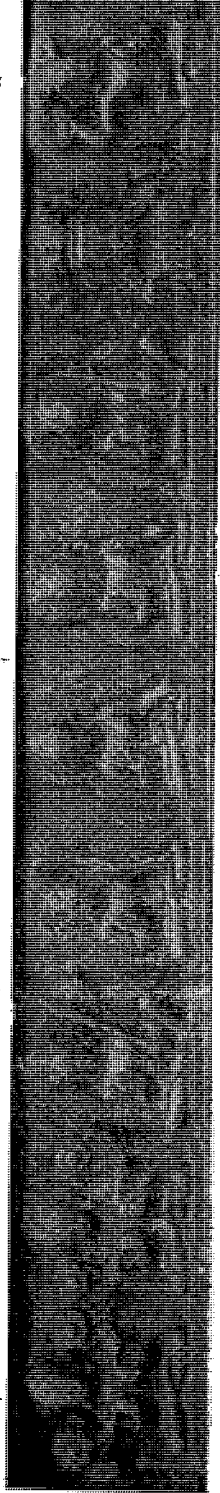
माथिका मूर्तिहरूलाई ध्यानले हेर्दा विशेषता र मुद्रा समान छन् तिनको वर्णन तल गरिन्छ। जहाँ सम्मन् बस्ने मुद्राको सवाल छ- सूर्य, चन्द्र, बुध, बृहस्पति र शुक्र खुट्टा-

४८. यिनका अलावा नेपालको तराईभाग त्रिवेणीजोक रहेको फुलवरिया प्रहरी चौकीनजीक पनि एउटा माध्यदेव-हरिसिंहदेव कालीन कालो हुंगामा कुँदिएका नवग्रहमूर्तिसमूह छन्। सूचना-श्री जनकलाल शर्मा, पुरातत्व विभाग।

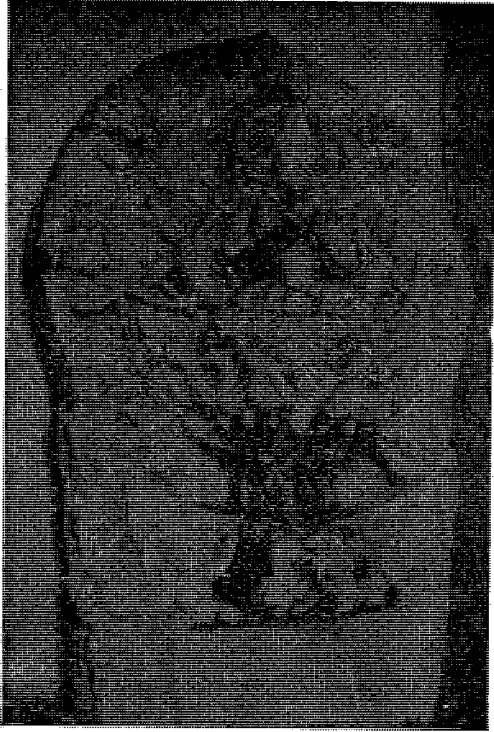
४९. फलक-१क।

५०. नीलोत्पलको वर्णन मानदेवको चाँगुसम्ममा निम्नब-मोजिम गरिएको पाइन्छ।

भगवानलाल इन्द्रजी संख्या-१, संवत्-३६६: पीनांसो विक्रान्तितोत्पलदसप्रस्पद भविष्यणः

भक्तपुर न्यातपोल देवलनिको ढुङ्गा धारामा रहेको नवप्रहृमति

क, ललितपुर सीगल टोलमा रहेको सूर्यमूर्ति ।

ख, ललितपुर सीगल टोलमा रहेको चन्द्रमूर्ति ।

माथि खुट्टा राखी बसेका छन्, तर मंगल र शनिले बायाँ खुट्टा टेकी घुंटा उचालिराखेका छन् । केतुको दाहिना खुट्टा माँचिएको छ र तिनोटैको एउटा एउटा खुट्टा पलेकी मुद्रामा छन् । राहुवाहेक अरु जन्मै ग्रहका पछाडि प्रभामण्डल (३७) छन् र जन्मै साघा आसनमाथि बसेका र कसैको पनि वाहन छैन । सूर्य, चन्द्र, बृहस्पति, शनि र राहुका मुख र जीउ समभगमुद्रामा छन् तर मंगल, शुक्र र केतुका टाउका अलि पछाडि झुकेका छन् । बुधको टाउको अगाडि नै फुकेको छ । यसरी मंगल, बुध, शुक्र र केतु बांगो, द्विभंगमुद्रामा छन् । फेरि सूर्य, चन्द्र, बृहस्पति र शुक्रका मुकुट एउटै किष्मिका छन्, अर्थात् तिनका मुकुट धेरै खण्डमा विभाजित भएका र माथि क्रमशः सानो हुँदै गएका तथा अगाडि श्रीपेच लाएका लामा टोप जस्ता छन्, यसलाई करण्डमुकुट भनिन्छ । तर बुध, शनि र केतुका मुकुट अगाडि श्रीपेच भएका र टाउकामाथि गोलो पगडी जस्ता छन् । यो किरीटमुकुट हो । मंगलको शिरमा श्रीपेच छ तर माथि टोपी तथा पगडी छैन । यसै गरी राहुले पनि मुकुट लाएका छैनन् र उनको कपाल फीताले बाँधिएको छ, जसमाथि एउटा त्रिखण्डी गहना, रत्नपट्टे छ । सूर्य, चन्द्र र राहुवाहेक अरु जन्मै ग्रहहरूले द्विधर्क यज्ञोपवीत (जर्न) लाएका छन् ।

भक्तपुरका नवग्रहमूर्तिमा प्राचीन मूर्तिकलाका केही विशेषताहरू छन्, उदाहरणस्वरूप निर्वस्त्र जीउ, सादा आसन, द्विओटा मात्र हात हुनु तथा राहुका सादा कुण्डल, घुमाउरो केश, केशलाई बाँध्ने फीता, इत्यादि वस्तु लिच्छवि (अथवा भारतीय गुप्त) कालीन विशेषता हुन् । यिनमा माथिल्ला केही लिच्छविकालका विशेषता भए पनि ग्रहपरिवारमा केतुको चित्रण, गोलो मुख, शृंगारयुक्त बिड नभएको कलश र कलशलाई समास्ने तरीकाको चित्रण तथा कमल र नीलकमलका ठूलठूला पुष्प आदि विशेषता लिच्छविकालभन्दा पछाडि देखापर्दछन् । यसरी माथिका विशेषताहरूका आधारमा उपरोक्त नवग्रहपरिवार मूर्तिको काल लगभग तेह्रौं शताब्दी ई. सन् निर्धारित गर्न सकिन्छ (३८) किनकि उत्तरमध्यकालीन विशेषताहरू शृंगारको अत्यन्त प्रधानता, दुइभन्दा बढी हात बनाउने र कमलासन आदि यहाँ पाइँदैनन् ।

मूर्तिकलाको दृष्टिकोणबाट भक्तपुरका यी मूर्तिहरू अत्यन्त राम्रा र प्राचीन परम्पराका हुन् तथा यिनका आयुष्य र अनेक विशेषताहरू पुरातत्व विभागका बीर पुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थ "प्रतिभालक्षणसार समुच्चय" र त्यहीँबाट प्रकाशित "देवताचित्रसंग्रह" ग्रन्थहरूमा नवग्रहको वर्णन र चित्रणसंग ज्यादै मिल्दछन् ।

३७. भक्तपुरका नवग्रहमूर्ति पछाडिका प्रभामण्डल द्विभागमा विभाजित छन् । भित्रको खण्डमा मोतीमाला जस्तै शृंगार छ तथा बाहिर अग्निज्वाला छ ।

३८. यहाँ यो स्मरणीय छ— त्यही कुम्भधारामाजिक यक्ष

मल्लको एउटा अभिलेख छ । यद्यपि त्यस अभिलेखसंग उक्त मूर्तिको सोझै कुनै संबन्ध छैन तापनि त्यसबाट उक्त मूर्तिको कालको अनुमानमा सहायक हुन सक्दछ ।